

Т. Панасенко Марко Вовчок

*Яке величне, прекрасне створіння
ця жінка.*

Тарас Шевченко

Це талант сильний, чудовий.

Микола Чернишевський

Щасливе нещасливе дитинство

«Багато років минуло відтоді, люба дитино моя, коли я в цей же час тримала маленьку новонароджену дівчинку на руках своїх... Мати моя, ця свята жінка, поділяла зі мною цілком моє щастя — і скільки любові, турботи й надій стріло тебе при появі на світ Божий...» — писала мати письменниці дочці у листі до дня її народження.

Народилася Марія Олександрівна Вілінська (відома в літературі під псевдонімом Марко Вовчок) 10 грудня 1833 року в маєтку Скатерининське Єлецького повіту Орловської губернії у збіднілій дворянській родині. Її батько, Олександр Олексійович Вілінський, був армійським офіцером, мати, Парасковія Петрівна Данилова, походила із дворянського роду. Маєтком

Єкатерининське на той час управляла по смерті чоловіка бабуся новонародженої, Марія Олександрівна Данилова, за першим чоловіком — Шаталова, а за родинними легендами — литовська князівна Радзивілл, яку свого часу викрав у батьків армійський офіцер Шаталов, щоб потім побратися. Тож у жилах Марії текла українська, російська й литовська кров. Батько Марії Вілінської походив із Чернігівщини. Коли їй виповнилося три роки, батька перевели з Сибірського гренадерського полку до Тульського гарнізонного батальйону, що дало йому змогу частіше бувати вдома, з дружиною й дітьми, а Парасковії Петрівні — частіше навідувати чоловіка. Він любив українські пісні й навіть записував їх у збірник з нотами, а часом і сам складав музику. Друзі Олександра й Парасковії Вілінських знали їх завжди лагідними, привітними і веселими.

У 1840 році Олександр Олексійович через хворобу пішов у відставку «з нагородженням чином підполковника, з мундиром та пенсіоном на дві третини жалування». У червні цього ж року батько помер, а мати з сином Валеріаном та дочкою Марією переїхала до маєтку своєї двоюрідної сестри Варвари Дмитрівни Писаревої. Діти Вілінських залишились без батька дуже рано — Марії минав усього сьомий рік, а двоє менших братиків були ще зовсім маленькі. У сестри мати,

переживаючи втрату чоловіка, присвячувала весь свій час вихованню дітей. Парасковія Петрівна чудово знала музику й мови, зокрема французьку, а тітка ще й розмовляла англійською. Допитлива, гостра на розум, Марія швидко й легко вчилася. Але батькова смерть забрала з собою і спокій, і щасливе сімейне життя. Мати, боячись залишитися без надійного чоловічого плеча з малими дітьми, у 1842 році вийшла заміж удруге — за відставного унтер-офіцера Д. Дмитрієва, людину сумнівної репутації, який виявився гульвісою й жорстоким деспотом-самодуром. Отже, не дочекалася вона ні захисту, ні підтримки: шлюб виявився невдалим. Вітчим зненавидів чужих дітей, знущався з дружини. Особливо жорстоким він був до кріпаків, тому немало їх мусило рятуватися втечею. Завзятий картяр, п'яниця й гульвіса, він за короткий час прогайнував не тільки свої статки, а й маєток Вілінських. Родичі Парасковії Петрівни не прийняли до свого кола її нового чоловіка й посварилися з нею. Дмитро Вілінський згадував про вітчима: «Пам'ятаю бурхливі сцени вітчима, пам'ятаю, коли з'явилася моя зведена чорнява сестричка (вітчим був брюнет, а наш батько блондин, і ми всі троє — блондини); пам'ятаю, як ми зростали, як вітчима хотів убити наш кріпак Михайло-кравець; і можу потвердити, що від дня свого від'їзду сестра Марія Олександрівна жодного

разу не була в Єкатерининському, у матері, і для побачення з нею мати сама їздила в Харків та в Орел».

Харківський пансіон

У 1845–1846 роках, близько півтора року, Марія виховувалася в одному з приватних пансіонів Харкова. Тоді їй виповнилося вже одинадцять років. Це була гарна дівчинка з великими сірими очима й довгою русою косою. Недаремно стара куховарка Вілінських розповідала усім, що панночка Марія розумниця й красуня. Вихованки пансіону з самого початку поставилися до дівчини дещо зверхньо. А от першокласниці відразу вподобали добру, приязну і співчутливу Марію, яка вміла терпляче вислуховувати їхні скарги на несправедливість учителів або старших пансіонерок, розраяти, заспокоїти, по-сестринському приголубити.

У Харківському пансіоні викладалися різні науки, але найбільше уваги приділялося французькій мові, музиці, танцям, вихованню світських манер і вмінню поводитися в шляхетному товаристві. Вілінська ставилася до науки серйозно, вчилася старанно, дуже багато читала. Пізніше її молодший брат Дмитро писав: «Сестра відзначалася гострим розумом і великою

допитливістю». Марія добре опанувала французьку мову, самотужки вивчила польську, багато читавши, набула загальноосвітніх знань у значно більшому обсязі, ніж давав пансіон. Але обстановка в цьому навчальному закладі була важкою, задушливою. Учителі й багаті учениці до вбогої Марії ставилися з холодною, погано прихованою зневагою. Доводилося терпіти погордливе ставлення, образи, цькування, глум. Марія тримала себе незалежно, ні перед ким не запобігала, не принижувалася, і багатьом це не подобалося.

Уже в останній рік навчання, приїхавши на різдвяні канікули до Писаревих, Марія сказала матері, що в пансіон більше не повернеться: нових для себе знань вона там не здобуде, тож навіщо ще за півроку платити. Так само категорично вона відмовилася жити в сім'ї вітчима.

У багатії тїтки

Вибувши з Харківського пансіону (1847), Марія оселилася в Орлі у своєї хрещеної, тїтки Катерини Петрівни Мардовіної. Тїтка була панї заможна: її чоловік обїймав прибуткову посаду секретаря Орловської губернської палати в цивільних справах. Тому родина жила в достатку й навіть мала приміський маєток. Катерина Петрівна взяла племінницю як виховательку для своїх дітей

— хлопчика шести років і дівчинки п'яти. Звичайно, маєток родичів — то не пансіон, але життя у примхливої і свавільної тітки стало суворою школою життя для дівчини. Пізніше, коли Марія покинула маєток тітки, О. Маркович так писав їй: «...я вітаю тебе зі спокійним життям після вічних сцен, своїх та чужих неприємностей, якими доля тебе заганяла з дитинства...». Увесь вільний час Марія проводила в чималій бібліотеці Мардовіних за читанням творів О. Пушкіна, М. Гоголя, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Тургенєва, зарубіжних письменників. Юна читачка бралася й до різних наукових студій.

На той час вітчим Марії повністю розорив Скатерининське. Маєток був заставлений і перезаставлений кілька разів для сплати картярських боргів Дмитрієва. Він невідомо куди зник, залишивши дружину з дітьми без будь-яких засобів до існування.

Шістнадцятирічна дівчина розцвіла пишним квітом юності. Незважаючи на крайню бідність родини, залицяльників у Марії не бракувало, й тітка мріяла конче віддати її за багатія. І такий невдовзі нагодився. Надзвичайно багатий і до того ж досить привабливий молодий поміщик Микола Єргольський настирливо домагався руки Марії Вілінської. І дівчині він здавався симпатичним, приємним, навіть чимось кращим за всіх інших у її

оточенні. А Катерина Петрівна прекрасно знала про його пишний панський будинок з колонами, парк, великий маєток і величезні статки.

У салоні Мардовіних серед звичайних гостей — місцевих поміщиків і чиновників — траплялися письменники, етнографи, музиканти, громадські діячі. На цих зібраннях гості читали вголос художні твори, співали хором і соло, обговорювали події в суспільному житті, дискутували на літературні, наукові, політичні теми. Яскраві люди відвідували салон Мардовіних. Вирізнялась, наприклад, оригінальна постать Павла Івановича Якушкіна (1820–1872), письменника, який на той час уже кілька разів їздив у глухі села північних волзьких губерній, вивчаючи селянський побут і записуючи народні пісні. У колі орловських знайомих Марії Олександрівни були також відомий збирач народних пісень Петро Васильович Кирєєвський (1808–1856), чудовий знавець російської народної мови й побуту письменник Микола Семенович Лєсков (1831–1895), а згодом і недавній учасник Кирило-Мефодіївського товариства, в адміністративному порядку висланий в Орел, український фольклорист і етнограф Опанас Васильович Маркович. Він був сином колись багатого полтавського поміщика, який прогайнував свою маєтність на гулянках та частуваннях. Після смерті батька три брати поділили між собою

залишки колишніх статків. Узявши свою долю грішми, Опанас з одним кріпаком подався до Києва, де вступив до університету. Одержавши по закінченні його ступінь кандидата наук, учителював у Київській гімназії. Метою свого життя він вважав збирання фольклорних матеріалів і вивчення побуту українського народу. Познайомившись із П. Кулішем, М. Костомаровим, Т. Шевченком, він вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, за що був на деякий час ув'язнений у Петропавлівській фортеці. Оскільки уряд вважав його рядовим членом товариства, то й кару визначив відносно м'яку — заборона жити в Україні й заслання в Орел на три роки під нагляд поліції. З перших днів заслання О. Маркович працював молодшим помічником управителя канцелярії губернатора. Освічений молодий чоловік, приємний у спілкуванні, чудовий оповідач і співак, гарний на вроду, він скоро завоював симпатії відвідувачів салону Мардовіних. Коли до тітки приїхала Марія, серйозна, зосереджена в собі, добре начитана, Маркович захопився нею. Хоча він був на одинадцять років старшим (народився у 1822 році), між ними зав'язалася тепла дружба. Усамітнівшись у куточку просторих покоїв, молоді люди подовгу розмовляли про літературу, народне мистецтво. Непомітно для обох дружба переросла в

кохання — освідчившись одне одному, вони вирішили одружитися.

Своя сім'я

Згода одружитися з Опанасом Марковичем викликала сімейний скандал. Проте ні тітчині умовляння, ні попередження про вік і поганий стан здоров'я Марковича, ні погрози, ні плачі не могли похитнути рішення Марії. Це й призвело до розриву з тіткою Мардовіною. Марія вимушена була переїхати до Писаревих. У тітки Варвари Дмитрівни дівчина пробула ціле літо. Але на якийсь час попроситися довелось і з коханим. Опанас Васильович повідомив Марії, що їхній від'їзд в Україну відкладається за браком грошей і через його поганий стан здоров'я. Чоловік також дуже турбувався через те, що хоче створити сім'ю, не маючи доброго статку.

У цей час Марія Олександрівна робить свої перші спроби збирання зразків усної народної творчості, і, мабуть, надихнув її саме приклад майбутнього чоловіка. Один лист до нього вона починає словами: «Я там записала для тебе російську пісню з вуст бабусі...» У 1850 році вона записує в Єльці старовинні російські пісні, одна з яких особливо імponує їй змалюванням сумної розлуки дочки з матір'ю («Через леса, леса темные

/, Пролегла дороженька...»). На початок 1850-х років біографи відносять і перші (не вцілілі) спроби самостійної літературної творчості майбутньої письменниці.

Один з листів Марії до Опанаса Васильовича потрапив до рук його брата, який, не дочекавшись приїзду Опанаса, прочитав послання й сам щиро відповів майбутній родичці: «Ось мій рецепт для вас обох: 1. Здоров'я. 2. Служба. 3. Благословення Боже на з'єднання ваше».

Після переїздів, листування, зустрічей Опанас Васильович у січні 1851 року дістав від орловського губернатора два важливі документи: про згоду на шлюб з дочкою підполковника Марією Олександрівною Вілінською та про надання відпустки на два місяці в Слеський повіт, Чернігівську, Полтавську та Київську губернії. І наприкінці січня відбулося весілля Марії Вілінської й Опанаса Марковича. Молодята оселилися в Чернігові, де О. Маркович одержав посаду коректора в редакції газети «Черниговские губернские ведомости» з окладом у 15 карбованців сріблом на місяць. Звичайно, на прожиття цих грошей не вистачало, до того ж обоє молодят були дуже непрактичні, не вміли ощадливо витратити свої прибутки, що взагалі властиве глибоко інтелігентним натурам. Нерідко, маючи мізерні статки, допомагали ще біднішим за себе.

Перш ніж осісти в Чернігові, Марія Олександрівна та Опанас Васильович заїхали до Парасковії Петрівни Вілінської. Молодший брат письменниці згадував: «Наші кріпаки приходили вітати молодих і казали, що чоловік панночки хоча й хохол, але людина така, як слід <...>. Мати пропонувала сестрі взяти з собою з наших кріпачок покоївку, молоду 15-річну дівчину Маринку, але сестра рішуче відмовилася і просила матір відпустити Маринку на волю, що й було зроблено». На початку 1852 року в молоду сім'ю прийшло горе — померла нещодавно народжена дочка Марії Олександрівни — Віра. Сама породілля після важких пологів довго хворіла. В Опанаса Васильовича виникли серйозні проблеми на службі, в листі до друга він написав: «В подяку за свою працю я таки дочекався нагороди: публічної лайки і мало не безчестя...». А завершив лист сумними й болісними словами про дружину: «Вона дуже змарніла...»

Життя в Києві

У 1853 році Марковичі переїхали до Києва, де Опанас Васильович влаштувався на посаду бухгалтера по продовольчій частині Київської палати державного майна. Молоде подружжя оселилося на Куренівці в маленькій хатці. Тут у

жовтні 1853 року в них народився син, якого на честь гетьмана Хмельницького назвали Богданом. Хрещеними батьками його були титулярний радник В. В. Марковський і князівна Варвара Миколаївна Репніна.

Живучи в Києві, Марія Олександрівна займалась етнографією. Вона уважно слухала народну мову, розмовляла з селянками на базарах, занотовувала побутові подробиці сільського життя — зробила багато записів. У записниках і зошитах письменниці добре видно процес опанування лексичних скарбів та образних засобів української мови. Тут є записи соціально гострих приказок і прислів'їв, своєрідні словники українських синонімів, епітетів, професійно-селянських термінів, а також характерні звороти народної мови («А як, бува, спитають, скажи...», «Як такої не любити, Боже мій єдиний...»), а часом і перші начерки художніх творів українською мовою. У 1854 році деякі з народних казок та пісень, що їх збирала Марія Олександрівна, було надруковано у збірнику Амвросія Метлинського «Народные южнорусские песни» («Ой Морозе, Морозенку, превдалий козаче», «Не так тая Україна, ой як молода дівчина»). Упорядник збірника, поет-фольклорист, учений і видавець А. Метлинський, у передмові висловив щиру подяку

збирачам, які допомагали йому. Серед названих була й Марія Маркович.

Деякий час (серпень — вересень 1854 року) родина жила в маєтку поміщика Тарновського; Опанас Васильович займався лише збиранням фольклорних творів, якоїсь серйозної роботи, за яку можна було б отримувати платню, він не виконував. Саме тому, що «брати гроші задарма не годиться» (як він вважав), сім'я знову повернулася до Києва.

Як ставилися Марковичі до грошей, можна зрозуміти з такої історії. Відомий біограф Т. Шевченка Михайло Чалий зазирнув якось до Марковичів, що жили в бідній хаті на околиці Києва. Вишукуючи способи, як допомогти землякові, не ображаючи його самолюбства, він помітив на підлозі в кутку купу книжок. Це були пісні А. Метлинського, що їх треба було продати. М. Чалий запропонував свою допомогу. Він зумів продати тридцять примірників, а виручені гроші надіслав подружжю Марковичів. Другого дня до квартири М. Чалого в новому циліндрі від Огюста й нових бузкових рукавичках під'їхав Опанас Маркович. Він тримав під рукою ящикок сигар, коробку цукерок від Балабухи для дружини і ще щось у пакунку. Щиро подякував М. Чалому за допомогу, а спантеличений добродій Марковичів підрахував, що із тих 30 карбованців, які він уторгував, навряд чи щось залишилося.

Немирів

Узимку 1855 року Опанасу Васильовичу пощастило виклопотати посаду молодшого вчителя географії в Немирівській гімназії. Людині «неблагодійній», що перебувала під наглядом поліції, не так легко було знайти прибуткову посаду. Гроші на переїзд до Немирова сім'ї дали за умови, що Опанас Маркович як учитель відслужить у міністерстві народної освіти не менше двох років. У Немирів — володіння графа Потоцького, почесного попечителя гімназії, — Опанас Васильович, Марія Олександрівна, її брат Дмитро та син Богдан виїхали восени 1855 року. Про умови життя та найближче оточення Марковичів у Немирові згадував Дмитро Вілінський: «При гімназії був пансіон і, крім того, так звана гімназична колонія, інакше кажучи — гуртожиток учителів, які мали на повному утриманні гімназистів. <...> До колонії вчителів входили Опанас Васильович Маркович (географія), Ілля Петрович Дорошенко (математика), Автоном Григорович Теодорівич (історія), Микита Васильович Барщевський (російська мова та словесність). Тільки Маркович був одружений, і тому господарством опікувалася сестра Марія Олександрівна, і навколо неї гуртувались усі ці

милі люди — лицарі честі й дружби. Всі вони були малороси, шанувальники Тараса Шевченка...»

У Немирові, як і в Чернігові та на Куренівці, Опанас Васильович збирав фольклорні матеріали; з цією метою часом їздив у села разом з дружиною, яка йому багато допомагала.

Початок творчості

У 1856 році Марія Олександрівна розпочинає свою активну творчу діяльність. Протягом року вона пише оповідання українською мовою й бере собі псевдонім Марко Вовчок. Чому Марія Вілінська стала Марком Вовчком? Точної відповіді на це запитання немає. Цілком можливо, що зроблено це було за аналогією з псевдонімом відомої французької письменниці Жорж Санд. За родинним переказом, псевдонім походив від прізвища Маркович, за співзвучністю. Є також версія, що ім'я Марко було вибране з огляду на те, що в селах Немирівського району воно на той час було дуже поширене. Як і слово «Вовчок», що було і прізвищем, і назвою двох сіл. Отже, псевдонім Марко Вовчок — своєрідний символ того, що оповідач — з народу.

Живим джерелом мови для письменниці був фольклорний матеріал. Коли Марковичі приїхали в Немирів, Марія Олександрівна вже добре володіла

українською мовою, але сторінки її саморобного зошита й далі заповнювалися новими записами.

Де б не доводилося жити, Марія Олександрівна старанно вивчала побут українців, їхні інтереси, прагнення, стосунки між собою і з панами. Усюди в неї було багато друзів. Усі любили її як рідну, запрошували на весілля, хрестини, різні розваги, що давало можливість краще пізнати місцеві звичаї та обряди, поглибити знання мови, осягнути психологію людей. Ще в Єкатеринівці Марія могла чути українську мову від сільських людей і слуг. У пансіоні покоївки панночок говорили між собою рідною мовою, вечорами співали пісень, розповідали казки, легенди. Здібна до мов, дівчинка запам'ятала багато нових слів, приказок, прислів'їв. Приїхавши з чоловіком в Україну, вона постійно спілкувалася з місцевим населенням. Довірливо ставлячись до молоді пані, прості люди, особливо жінки, були з нею щирі й відверті. Оповідали їй про свою тяжку долю, про знущання панів і підпанків, негаразди в сім'ї, різні події, нерідко трагічні. Обдарована міцною, місткою і гнучкою пам'яттю, Марія Олександрівна збагатилася великою кількістю життєвих фактів. Вразлива й доброзичлива, вона проймалася стражданнями людей, переживала чуже лихо, як власне. Чимдалі глибше пізнаючи психологію селян, вона мимоволі починала бачити

навколишню дійсність їхніми очима, почувати й мислити, як вони. Прийшов час, щоб усі життєві враження, пережите й передумане лягло на папір. Після довгих потаємних вагань, сумнівів, внутрішньої боротьби відважилася написати оповідання «Сестра».

Звичайно, Марія Олександрівна починала свою творчість не на порожньому місці. На той час уже широко відомими були твори Івана Котляревського, оповідання й повісті Григорія Квітки-Основ'яненка, поеми Тараса Шевченка, читання яких справило належний вплив на розвиток таланту молодой письменниці. Так само вплинула й творчість Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя, Івана Тургенєва, писані російською мовою прозові твори Євгена Гребінки, а також твори зарубіжних письменників. Особливу роль, звичайно, відіграв український фольклор.

Очевидно, в неї не було періоду літературного учнівства, бо перший же твір виявився цілком зрілим. Прочитавши його, Опанас Васильович був просто вражений художньою майстерністю, глибиною змісту, правдивістю зображення дійсності, багатством мови. Заохочуючи дружину до подальшої літературної праці, він створив їй належні умови: увільнив од будь-яких побутових клопотів, найняв у селі хатину, де вона прожила майже все літо 1856 року з сином Богдасем і

служницею. Перечитував усе нею написане, редагував, робив зауваження, давав поради. Опанас Маркович захоплено допомагав дружині, підтримував її віру в себе. Може, якби не було такої всебічної підтримки чоловіка, Марія Олександрівна так і не наважилась би подати свої твори до друку.

У лютому 1857 року Марковичі вирішили надіслати два оповідання П. Кулішеві (дослідники вважають, що це були оповідання, названі Кулішем «Викуп» та «Знай, ляше!»), який тоді разом із Вілозерським мав у Петербурзі друкарню. Через якийсь час було надіслано ще десять творів. Невдовзі прийшла позитивна відповідь. Відгуки Пантелеймона Куліша на твори Марка Вовчка були дуже схвальними. У листі до О. Милорадович видавець писав: «Одна пані народилась у Московщині і вже заміжжя почала вчитись по-нашому. Що ж? Недавно написала чотири маленькі повістки із річей селянок. Чи поймете Ви мені віри, що як читав їх, то дух у мене займавсь: так зрозуміла вона красоту нашого слова і наче піснею заговорила! Колись напечатаю, то самі побачите, що то за дорогії клейноти!»; у листі до дружини: «Одержав я від жінки Марковича нове оповідання з народного життя. «Чудо, чудо!» — вигукую, як Грабовський. Нічого подібного ще не було в літературі нашій»; у статті: «Читаю й очам